

UOT 94 (479.24)

VİLAYƏT QULİYEV

*(Azərbaycan Respublikasının Macarıstan Respublikasında Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri)***POLŞA TATARLARI AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN (1918-1920)
DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ - OLQERD KRİÇİNSKI***Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, Polşa tatarları, Kriçinski qardaşları, Krım hökuməti, Polşa müsəlmanları, mühacir mətbuatı, Cümhuriyyət haqda məqalələr*

Bu il yaranmasının 100 illiyi tamam olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918-1920) qısa, lakin şərəfli tarixində Şərqi Avropa türklərinin - Polşa tatarlarının özünəməxsus rolu və xidmətləri var. Milli ordumuzun ilk Ümumi Qərargah rəisi, general-leytenant Masey Sulkeviçin (1865-1920) timsalında tatar əsilli polyak hərbiçilərinin Azərbaycana sədaqətli xidməti haqqında müəyyən təsəvvür mövcuddur (1, s.13-97). Cümhuriyyətin dövlət qurumlarında çalışan digər məşhur tatar ailəsinin nümayəndələri - Kriçinski qardaşları da minnətdarlıq hissi ilə xatırlanmağa layiq şəxslər sırasına daxildir. Bu yazıda böyük qardaş Olqerd Kriçinskinin Cümhuriyyətlə bağlı fəaliyyəti üzərində dayanılacaq.

Olqerd Nayman Mirzə Kriçinski (1884-1942) general Masey Sulkeviçlə birlikdə 1919-cu ilin baharında Krımdan Azərbaycana gəlmiş və 1920-ci il aprelinə - bolşevik işğalına qədər burada ədliyyə sahəsində çalışmışdı. Hökumətin qərarı ilə 1919-cu il mayın 10-da məhkəmə Bakı məhkəmə palatasına prokuror təyin edilmiş, həmin il iyulun 7-də isə Ədliyyə nazirinin müavini vəzifəsinə irəli çəkilmişdi (2, s.273).

Polşadakı əsilzadə tatar nəsilələrinin herbələri haqda kitabın müəllifi S.Dziaduleviçin yazdığına görə Kriçinskilər soyunun banisi 1410-cu ildə Qrünvald döyüşündə birləşmiş polyak-Litva qüvvələri tərəfində Tevton cəngavərlərinə qarşı vuruşan Qızıl Orda knyazı Nayman bəy olmuşdu (3, s.148). Onun oğlu Konvurat (Konrad) 1440-cı ildə Belovejyedəki (Polşa ilə Qərbi Belorusiya sərhəddi) Kriçan kəndini almışdı. Nəslin soyadına çevrilən Kriçinski fəmiliası da buradan yaranmışdı (3, s.149).

Hazırda Polşada ən böyük və ən qədim tatar qəbristanlığı da Kriçina kəndində yerləşir.

Polşadakı əksər tatar soyları kimi Kriçinskilər də yüz illər boyu peşəkar hərbiçi olmuş, Polşa və Litvanın hərbi, siyasi, mədəni həyatında diqqətəlayiq rol oynamışdılar. Olqerdin atası Konstantin Kriçinski (1847-1925) rus ordusunun general-leytenantı rütbəsinə yüksəlmişdi (4, s.61-67). Anaları Mariya isə Polşa hərbi tarixinə bir sıra şanlı səhifələr yazmış Əhmədoviçlər (Axmatoviçi) nəslindən idi. II Dünya müharibəsinə qədər Polşa ordusunda xidmət edən tatarlar əsgər və zabıtləri bu nəslin tanınmış nümayəndələrindən birinin - mayor Mustafa Əhmədoviçin adını daşıyan süvari alayda birləşmişdilər. Alay azərbaycanlı hərbiçi, Polşa ordusunun polkovniki Vəli bəy Yadigarın təşəbbüsü və rəsmi dairələrdə nüfuz sahibi kimi tanınan Olqerd Kriçinskinin köməyi ilə yaradılmışdı (5, s.7)

O, Vilno və atasının xidməti işi ilə əlaqədar yaşadıkları Smolensk gimnaziyalarında, sonra isə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdı. Ali təhsilini 1908-ci ildə başa vurmuşdu. Universitet illərində kiçik qardaşı Leonla birlikdə Peterburqdakı Polşa tatarlarını sıralarında birləşdirən həmyerlilər təşkilatı - "Müsəlman tələbələri ittifaqı" yaratmışdılar. XX yüzilliyin başlanğıcında mənsub olduqları xalqın siyasi - mədəni inkişafına mühüm xidmət göstərən Kriçinski qardaşları ilə bir sırada Masey Bayraşevski, Yedige Milka-manoviç, Yaqub Safaroviç, Yaqub Şinkeviç, Yan Kriçinski, Cəmil Aleksandroviç, Yelena Bayraşevska və b. Polşa tatarları da ilk ictimai

fəaliyyət təcrübələrini bu qurumun sıralarında keçmişdilər. İttifaqın işində Krım və Volqaboyu tatarlarının, habelə azərbaycanlı tələbələrin iştirakı haqda məlumat mövcuddur (6, s.8)

Universiteti bitirəndən sonra Olgerd hüquqşünas kimi iki il Vilnoda, 1910-1913-cü illərdə Türküstanda (Orta Asiya) ədliyyə sisteminə işləmişdi. 1914-1918-ci illərdə Vinnitsa (Ukrayna) dairə məhkəməsində prokuror müavini kimi çalışmışdı. Rusiyada çarizmin süqutu milyonlarla insan kimi onunda həyatını əsaslı şəkildə dəyişmişdi.

Müəyyən hərbi və intellektual gücə malik, yaxşı təşkilatlanmış Polşa tatarları çar hakimiyyətinin devrildiyi 1917-ci ildə keçmiş imperiyanın bir sıra digər xalqları kimi milli dövlətçilik arzusu ilə yaşayırdılar. Xüsusən də tatar hərbi elitası bolşevik çevrilişi nəticəsində ölkədə yaranan hərə-mərclik şəraitində özlərinin ilk baxışdan fantastik görünən niyyətlərini həyata keçirməkdə qərarlı idi. Onlar əcdadlarının tarixi vətəninə-Krım qayıtmaq, soydaşları olan yerli tatarlarla birlikdə müstəqil dövlət qurmaq istəyirdilər. Bu məqsədlə 1918-ci ilin yazında Müsəlman korpusunu komandiri general M.Sulkeviçin rəhbərliyi altında 1000 nəfərə yaxın Polşa tatarı Krım yarımadasına gəlmişdi (1, s.55). Olgerd və Leon Kriçinski qardaşları da onların arasında idi. Tatar əsilli polyak tarixçisi professor S.Xasbiyeviçin yazdığı kimi 1918-ci ildə "Polşa tatarları Krımın siyasi və mədəni həyatında dominant mövqeyə malik idilər. Əgər Krımın müstəqilliyini qorumaq mümkün olsaydı, çox güman, o tatarların təşkil və idarə etdiyi bir dövlətə çevriləcəkdi" (7, s.18).

Lakin hadisələrin sürətlə cərəyan etdiyi, müxtəlif hərbi və siyasi qüvvələrin biri-birini əvəzlədiyi şəraitdə bu arzunu gerçəkləşdirmək mümkün olmadı. 1918-ci ilin iyununda Krımda general Sulkeviçin rəhbərliyi altında yerli hökumət qurulsa da, o, yarımada nəzarəti uzun müddət əlində saxlaya bilmədi. Olqerd Kriçinskinin oğlu Səlim atası haqqındakı xatirələrində həmin dövrdən bəhs edərək yazır: "Krım Respublikasının mövcudluğu uzun çəkmədi. 1918-ci ilin oktyabrında Vrangel ordularının yarımadaya çıxması nəticəsində Sulkeviç hökumətinin mövcudluğuna son qoyuldu. Canlarını

sağ-salamat qurtaran Polşa tatarları isə milli dövlətini quran Azərbaycana üz tutdular". (8, s.456)

O.Kriçinskinin Cümhuriyyət hökumətindəki fəaliyyəti tək ədliyyə deyil, beynəlxalq münasibətlər sahəsini də əhatə edirdi. Azərbaycanın işğala uğradığı 1920-ci ilin aprelində o, Tiflisdə idi. Burada aprel 7-də Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə mübahisəli sərhəd məsələlərini və üç Cənubi Qafqaz respublikasının vahid konfederasiyada birləşməsi ideyasını müzakirə məqsədi ilə konfrans çağırılmışdı (9, s.582). XI Qırmızı ordunun Bakını tutması və Cümhuriyyətin süqutu konfransın işinin yarımçıq qalmasına səbəb olmuşdu.

Konfransda Azərbaycanı parlament üzvü H.Ağayev (sədr), xarici işlər naziri F.Xoyski, Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə F.Vəkilov və ədliyyə nazirinin müavini O.Kriçinski-dən ibarət heyət təmsil edirdi. Konfederasiya ilə bağlı məruzə və qanun layihəsinin hazırlanması da təcrübəli hüquqşünas kimi sonuncuya tapşırılmışdı (9, s.583).

Ancaq böyük zəhmət bahasına hazırlanmış və gələcəyə hesablanmış bu sənədə ehtiyac qalmadı. Azərbaycan işğal olundu, digər iki Cənubi Qafqaz dövlətinin süqutu isə sadəcə an məsələsinə çevrildi. F.Xoyski və H.Ağayev Tiflisdən "qırmızı" Bakıya qayıtmadılar. Amma bu onlara həyatlarını xilas etməyə imkan vermədi. Tezliklə hər iki Cümhuriyyət qurucusu "Nemezis" planını həyata keçirən erməni terrorunun qurbanı oldular.

Təbii ki, adı daşnak terrorçularının "qara siyahısına" düşməsə də Olqerd Kriçinski sovet Bakısında özünü necə bir tale gözlədiyini yaxşı anlayırdı. Tiflis qəzetləri az qala hər gün Azərbaycan paytaxtında bolşeviklərin qanlı əməllərindən yazırdı. Belə şəraitdə yeganə düzgün qərar ana vətənə qayıtmaq ola bilərdi. O, belə də etmişdi. 1920-ci ilin yayında böyük çətinliklə İstanbul və Konstansa (Rumıniya) üzərindən Vilnoya dönmüşdü (10, s.141).

1918-ci ilin noyabrından müstəqillik qazanan Polşada Olqerd Kriçinski vətəndaşlıq statusu alaraq yenidən ədliyyə sahəsində işləməyə başladı. Vilnoda dairə məhkəməsinin vitse-prokuroru vəzifəsində çalışdı. 1932-ci ildə Varşa-

vada Ali Məhkəmənin prokuroru təyin edildi və həmin vəzifədə 1938-ci ilə qədər işlədi. Polşaya faşist hücumu ərəfəsində isə Vilnoda Apelyasiya Məhkəməsinin sədr müavini idi (11, s.146).

Polşanın müstəqilliyə qovuşması ölkədəki dini və milli azlıqlardan biri kimi tatar icması qarşısında da müəyyən imkanlar açmışdı. 1926-cı ildə Vilnoda Polşa Tatarlarının Mədəni-Maarif Cəmiyyəti adlı təşkilat qurulmuşdu. Cəmiyyətin iki ildən sonra keçirilən ilk qurultayında Mərkəzi Şura yaratmaq qərara alınmışdı. Şuranın sədri vəzifəsinə Olqerd Kriçinski seçilmiş, sonrakı seçkilərdə də Polşa tatarları ona etimad göstərmişdilər. Kiçik qardaş Leon Kriçinskinin redaktəsi altında 1932-1938-ci illərdə çıxan və Polşa tatarlarının intellektual qüvvələrini ətrafında toplayan "Rocznik Tatarski" ("Tatar salnaməsi") məcmuəsinin işıq üzvi görməsində Cəmiyyətin mühüm xidməti olmuşdu (11, s.129).

"Rocznik tatarski"-nin ilk sayı O.Kriçinskinin "Milli hərəkət və Litva tatarları" adlı böyük məqaləsi ilə açılırdı. O, Leon Kriçinski və Varşava Universitetinin professoru Osman Əhmədoviçlə birlikdə məcmuənin ilk sayının Polşa prezidenti İ.Moçiskiyə təqdim olunması mərasimində iştirak etmişdi (6, 216). O, Kriçinski "Rocznik Tatarski"-nin, eləcə də ondan əvvəl - 1930-cü ildə nəşrə başlayan "Przeqlond İslamski" ("İslami baxış") məcmuələrinin redaksiya heyətinin üzvü və fəal müəlliflərindən idi (11, s.132).

Bu illər ərzində tatar əsilli ictimai-siyasi xadimin fəaliyyətinin başqa bir mühüm sahəsi vətəninə islam Şərqində tanıtmaq, Polşa ilə müsəlman ölkələri arasında qarşılıqlı münasibətlərə yardım göstərmək olmuşdu. 1925-ci ildə O.Kriçinski Beynəlxalq Coğrafiyaşünaslıq Konqresində iştirak məqsədi ilə Polşa nümayəndə heyətinin tərkibində Misirə göndərilmişdi (10, s.143). Elmi tədbirin işinə qatılmaqla bir sırada onun qarşısına ölkə müsəlmanları ilə əlaqələrin yaradılması, Misir ərəb cəmiyyətinin Polşadakı dindaşlarının vəziyyətinə və problemlərinə marağının təmin edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu.

Polyak qonaqların sırasında hər cəhətdən avropalı təsiri bağışlayan, lakin həm də inanlı müsəlman kimi islamın tarixinə, dəyər və eh-

kamlarına bələd olan O.Kriçinskinin görünməsi Qahirədə lazımi effekt yaratmış, Polşa tatarlarına maraq doğurmuşdu. O, kral ailəsində qəbul edilmişdi. Görkəmli din adamları və ilahiyyatçıları ilə görüşmüş, ölkəsindəki dindaşlarının problem və istəkləri ilə bağlı müzakirələr aparmışdı. Polşa müsəlmanına rəğbətini gizlətməyən Misir kralı I Fuad onu ölkənin yüksək mükafatı - "Nil" ordeni ilə təltif etmişdi (10, s.144). Qahirənin ərəb və fransızdilli mətbuatında O.Kriçinski ilə müsahibə və Polşa tatarları haqqında yazılar dərc olunmuşdu.

Eyni ildə Olqerd Kriçinski Suriya və Fələstini də ziyarət edib Türkiyə üzərindən vətənə qayıtmışdı. İstanbulda qaldığı müddətdə M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla azərbaycanlı siyasi mühacirlərin Bakıdan yaxşı tanıdığı bəzi nümayəndələri ilə görüşmüşdü. Sonralar bu əməkdaşlıq Polşada davam etdirilmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin, eləcə də digər mühacirlərin siyasi fəaliyyətlərinin Polşada səmərəli təşkilində Kriçinski qardaşlarının müəyyən rolu və xidmətləri olmuşdu. Digər tərəfdən, qarşılıqlı təmas nəticəsində O.Kriçinski Polşa mətbuatı və ictimai-siyasi dairələrində Azərbaycan məsələlərinə daha çox diqqət yetirməyə başlamışdı. Bu onun qafqazlı siyasi mühacirləri - azərbaycanlı, gürcü və dağlıları öz ətrafına toplayan "Şimali Qafqaziya-Severnıy Kafkaz", "Qortı Kavkaza" ("Qafqaz dağlıları") məcmuələrinin işində iştirakında aydın müşahidə edilməkdədir.

"Severnıy Kafkaz"-ın 1935-ci il 14-cü sayında müəllifin "O.Nayman Mirzə" imzası ilə "Fətəli xan Xoyskinin ölümünün 15 illiyi münasibəti ilə" adlı kiçik yazısı çap olunmuşdu. Azərbaycanla əlaqələrinin çoxdan kəsilməsinə baxmayaraq O.Kriçinski Fətəli xanın xaincəsinə qətlə yetirilməsinin ildönümünü yaddan çıxarmamışdı. Ürəyinin hökmü ilə qələmə aldığı bu yazı ilə 15 il əvvəl erməni terrorçusunun törətdiyi mənhus siyasi qətlin üzərinə işıq salmağı, olayın arxasında hansı qüvvələrin dayanıldığını açıqlamağı özünə mənəvi borc bilmişdi.

"1920-ci il iyunun 19-da Tiflisdə mauzerdən açılan iki atəşlə 1920-ci il aprelin 27-də baş verən bolşevik işğalına qədər Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri olmuş Fətəli xan Xoyski qətlə yetirildi.

45 yaşlı, ali hüquq təhsilinə malik və keçmiş Dövlət dumasının üzvü olan mərhum Fətəli xan Azərbaycanın ən görkəmli siyasi xadimlərindən biri idi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan etdiyi 28 may 1918-ci ildən 1919-cu il aprelin 14-nə qədər fasiləsiz baş nazir vəzifəsini tutan xan Xoyski dövlət quruculuğunun ən ağır və mürəkkəb zamanında üzərinə götürdüyü çətin vəzifənin öhdəsindən böyük uğurla gəldi" (12, s.31) deyə Olqerd Kriçinski təxminən bir ilə yaxın ərzində Cümhuriyyət hökumətində çiyin-çiyinə çalışdığı Fətəli xanı mühacir dairələrə və polyak ictimaiyyətinə müstəqil Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi kimi təqdim edirdi.

Baş nazir və xarici işlər naziri postlarında Fətəli xanın patriyalararası mübarizənin fəvqündə dayandığına, dövlətçilik təfəkkürünə, yüksək intellektual və insani keyfiyyətlərinə, prinsipliliyinə diqqəti çəkən müəllif göstərirdi ki, "Onun partiyasız mövqeyi sərt və müstəqim xarakteri ilə birləşərək müstəqilliyin amansız patriyalararası mübarizələrlə müşaiyət olunan sonuncu ildə Fətəli xana dövlət həyatının qurucusu kimi bir vaxt oynadığı və həmin şəraitdə oynamalı olduğu rolu davam etdirməyə imkan vermədi" (12, s.31)

Olqerd Kriçinski Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk baş nazirinin ölümü ilə bağlı məsələyə ötən əsrin 30-cu illərində aydınlıq gətirmiş, bu siyasi qətlin arxasında Ermənistan dövlətinin və daşnak mauzeristlərinin dayandığını əminliklə göstərmişdi: "Fətəli xana qarşı terror aktının motivlərinə diqqət yetirərkən bu aktın Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirən bolşevik liderlərin qəzəb və nifrəti ilə hər hansı əlaqəsinin olmadığını güman etmək mümkündür. Çünki mərhumun onlarla heç bir şəxsi haqq- hesabı yox idi. Bu daha çox xarici dövlətin (müəllif ad çəkməsə də kontekstdən və məqalənin davamından həmin dövlətin Ermənistan olduğu aydınlaşır-V.Q.) hakim partiyası tərəfindən həyata keçirilən intiqam aktı idi. Çünki onlar mərhumun gələcəkdə "İkinci Türkiyə" saydıqları Azərbaycanın yenidən qurulmasında mühüm rol oynayacağından ehtiyatlanırdılar" (12, s.31). Doğrudan Fətəli xana sui-qəsdin başqa motivini, yaxud ssenarisini təsvirə gətirmək çətinidir.

Müəllif həmin yazısında Fətəli xanı fiziki cəhətdən aradan götürməmişdən əvvəl onun adını və əməllərini hər vasitə ilə ləkələyən erməni ideoloqlarının cavabını da vermişdi. O.Kriçinski fitnəkar erməni təbliğatının mərhumun dövlətçilik fəaliyyətini və şəxsiyyətini qaralamağa yönələn və bununla da gələcək terror aktına zəmin hazırlayan çıxışlarına diqqət yetirərək yazırdı: "Qriqori Çalxuşyanın 1919-cu ildə Rostovda çap olunan "Qırmızı kitab"ı bu məsələnin (Fətəli xanın qətlinin-V.Q.) üzərinə müəyyən qədər işıq salır. Həmin kitabda müəllif Fətəli xan Xoyskidən bəhs edərək yazır ki, "o, dövlətin idarə olunmasında yalnız bir sınaq-mış üsul - soyqırımını tanıyırdı". Bu ən rəzil bir yalandır. Çünki hakimiyyət başında olduğu dövrdə heç kim milli zəmində meydana çıxan münaqişələrlə Fətəli xan Xoyski qədər kəskin və barışmaz mübarizə aparmırdı" (12, s. 32).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin və Fətəli xan Xoyskinin adının Vətəndə yasaq edildiyi dövrdə Olqerd Kriçinski böyük əminlik hissi ilə bildirirdi: "Azərbaycanlı siyasi xadimlərin pantheonunda Fətəli xan öz layiqli yerini tutacaq" (12, s.32). Bu həqiqətin təntənəsini on illər boyu gözləmək lazım gəlsə də, tarix Azərbaycan xalqına və Cümhuriyyət qurucularına böyük sayğı ilə yanaşan Polşa tatarının haqlı olduğunu göstərdi.

O.Kriçinskinin Cümhuriyyət dövrü ilə bağlı başqa bir araşdırması "Azərbaycanın müstəqilliyinin 15 illiyinə" adlanır. Əslində yazı yubiley məqaləsindən daha çox işgala məruz qalmış Azərbaycanın taleyi ilə bağlı tarixi-assoziativ düşüncələr idi. Müəllifi təqdim edən "Qortsi Kavkaza" redaksiyası onun "Polşa müsəlmanı ailəsindən çıxdığını, müstəqil Azərbaycan Respublikasında Ədliyyə nazirinin müavini vəzifəsində çalışdığını, hazırda isə özünün azadlığa qovuşmuş vətəndə məhkəmə sistemində yüksək vəzifə tutduğunu - Varşavadakı Ali Məhkəmənin prokuroru olduğunu" (13, s.12) yazırdı.

Adı çəkilən məqalədə Cənubi Qafqazdakı üç cümhuriyyət - Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında maraqlı müqayisələr aparılmışdı. O.Kriçinskinin fikrincə, "Rusiyadakı və-təndaş müharibəsi nəticəsində öz ixtiyarlarına

buraxılmış Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanında müstəqil mövcudluğun ilk iki ili ərzində milli dövlət quruculuğu az və ya çox dərəcədə normal məcrada davam etmişdi. Lakin hər üç respublika üçün səciyyəvi çatışmazlıq dövlət başçısı institutunun olmaması idi. Məhz dövlət başçısı hökumətlə parlament arasındakı əlaqələri tənzimləyə bilərdi. Bunun sərf-nəzər edilməsi isə hakimiyyəti zəiflədir və dövlət işlərinin gedişini ləngidirdi” (13, s.12). Göründüyü kimi, O.Kriçinski başlanğıc mərhələdə güclü prezident respublikası qurulmasının tərəfdarı idi. Dünyanın bir sıra ölkələrinin siyasi təcrübəsi onun fikirlərində haqlı olduğunu göstərir.

Ziyalı qüvvələrin çoxluğu və hakimiyyətin bir partiyanın-sol sosialistlərin əlində cəmləşməsi nəticəsində dövlət maşını O.Kriçinskinin fikrincə, Gürcüstanda daha ardıcıl və ahəngdar işləyirdi. Ən gərgin vəziyyət Ermənistanında yaranmışdı-bu bir tərəfdən işğalçı ölkədəki ağır iqtisadi böhran, o biri tərəfdən isə yerli Azərbaycan türklərinə qarşı aparılan etnik soyqırımın nəticəsi idi. Müəllif Ermənistanı bölgədə ən qatı ruspərəst siyasət yeridən dövlət kimi xarakterizə edir, idarəçilik tipi və siyasi istiqamətindən asılı olmayaraq bütün rus hakimiyyətlərinin Şərqdəki avanpostu olduğunu bildirirdi. Göründüyü kimi, bu gün də Rusiyanın forpostu adlanmaqdan qürur duyan ermənilər son yüz il ərzində öz siyasi orientirini qətiyyənlə dəyişməyib.

O.Kriçinskiyə görə, Azərbaycan bu iki cümhuriyyət arasında orta mövqe tuturdu. “Tayfa ənənələrinin yaşarılığı nəticəsində ölkə idarəçiliyindəki konstitutsiyon qaydalar burada partiyaların amansız mübarizəsi ilə əvəz olunurdu. Həmin partiyalar isə bir-birlərindən adətən rəhbərlərinin şəxsiyyəti ilə fərqlənirdilər. Lakin bütün bunlara, eləcə də mədəni qüvvələrin azlığına baxmayaraq Azərbaycanın dövlət aparatı kifayət qədər yaxşı qurulmuşdu. Bu bir tərəfdən ölkənin iqtisadi imkanlarının genişliyi, o biri tərəfdən isə rusların, polyakların və b. xaricilərin texniki işçi qismində dövlət idarəçiliyinə cəlb edilmələri sayəsində mümkün olmuşdu” (13, s.14). Verilən qiymətin ümumən obyektiv xarakter daşması, fikrimizcə, mübahisə doğurmur.

Müəllif üç Qafqaz cümhuriyyəti içərisində Azərbaycanın birinci süquta uğramasını da doğru şərh edərək bunu iki mühüm amillə əlaqələndirirdi: əvvəla, ölkə Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaza gedən yolunun üstündə idi, ikincisi bolşevik rejiminin mövcudluğu üçün Bakı neftinə ciddi ehtiyac vardı.

Məqalədə daha böyük insan resurslarına və iqtisadi imkanlara malik Azərbaycan Cümhuriyyətinin erkən süqutunun xarici və daxili səbəbləri üzərində də dayanılmışdı. O.Kriçinskinin fikrincə, xarici amillər sırasına müstəqilliyin son aylarında partiyalararası çəkişmə və hökumət böhranı nəticəsində yaranmış fəaliyyətsizlik, siyasi ehtiyatsızlıq və idarəolunmazlıq, Sovet Rusiyasının gözdən pərdə asmaq naminə Azərbaycanla ticarət dövrüyyəsi haqqında danışıqlara başlaması və Bakının buna inanması, ən başlıcası isə milli ordunun demək olar ki, tam tərkibdə erməni separatçıları ilə qanlı döyüşlərin aparıldığı Dağlıq Qarabağda olması idi.

Daxili amillər içərisində isə müəllif nizami silahlı qüvvələrin say və silah baxımından azlığını, ordunun döyüş hazırlığının, silah-sursatın və müstəqilliyə beynəlxalq dəstəyin çatışmadığını, insanlar arasında gələcəklə bağlı ümitsizlik əhval-ruhiyyəsinin güclənməsini, hakimiyyət daxilindəki bəzi dairələrdə Sovet Rusiyasına rəğbətlə yanaşılmasını, müstəqilliyin Rusiya tərkibində də qorunub saxlanması üçün mümkünüyü ilə bağlı yanlış illüziyaların meydana çıxmasını və nəhayət müəyyən panislamist və türkcü təmayüllərin (bu sonuncu mövqe ilə mübahisə etmək mümkündür) mövcudluğunu göstərir.

Eyni zamanda O.Kriçinski Azərbaycanın müstəqilliyini daha tez itirməsini burada dövlət idarəçiliyinin tənəzzülə uğraması, yaxud ölkədə bolşevizm ideyalarının geniş yayılması ilə hər hansı bir əlaqəsinin olması fikrini qətiyyətlə rədd edirdi. Əksinə, onun haqlı olaraq yazdığı kimi, “Birinci Dünya müharibəsinin demək olar ki, toxunmadığı Azərbaycanda əhalinin varlı həyat səviyyəsi, məişətdə patriarxal ənənələrin həssaslıqla qorunması, dinin böyük təsiri, güclü milli təəssübkeşlik hissi - bütün bunlar yerli türk əhalisi arasında bolşevizm ideyalarının geniş rəvac tapmasına qətiyyənlə imkan vermirdi”

(13. Bu ideyanın Bakıdakı ruslar, ermənilər, yəhudilər və b. arasında yayılmasını istisna etmək şərti ilə onun Azərbaycanın siyasi həyatında heç bir rolu və təsiri yox idi. Başqa sözlə desək, müəllif Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutunu istisnasız şəkildə Sovet Rusiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi ilə əlaqələndirirdi.

O.Kriçinski əmin olduğunu bildirirdi ki, özlərinin müstəqi siyasi mövcudluq qabiliyyətini və dövlətçilik keyfiyyətini sübut etmiş Azərbaycan, eləcə də digər Cənubi Qafqaz xalqları yenidən azadlıqlarına qovuşacaq və Şimali Qafqazla birləşərək gələcək neobolşevik Rusiyanın müstəmləkəçi siyasətinin qarşısında güclü sipər kimi dayanacaqlar. 30-cu illərdə Qafqaz mühacir dairələri (erməniləri istisna etmək şərti ilə) arasında populyar olan və 1934-cü ildə Brüsseldə Qafqaz Konfederasiyası Paktının imzalanması ilə nəticələnən bu siyasi təşəbbüs təəssüf ki, o zaman da, sonralar da məhz erməni tərəfinin destruktiv mövqeyi üzündən reallığa çevrilməmişdir.

Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə müzakirəyə çıxarılan konfederasiya sazişi sıra baxımından gündəlikdə sonuncu məsələ idi. Konfrans işini yarımçıq dayandırdığından onun müzakirədinə imkan olmamışdı. Lakin Azərbaycan tərəfinin təkidi nəticəsində üç Cənubi Qafqaz dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi və ən mühüm məsələlərlə bağlı təcili fikir mübadiləsi aparılması məqsədi ilə “Zaqafqaziya Respublikaları Şurası” adlı daimi qurum yaratmaq qərara alınmışdı. Şuranın layihəsini O.Kriçinski hazırlamış və Azərbaycanın rəsmi mövqeyi kimi konfransa təqdim etmişdi (14, s. 11-13)

Müəllif bu barədə yenə “Severnıy Kavkaz” jurnalında 1935-ci ildə dərc etdirdiyi “Qafqaz Konfederasiyası ideyasının tarixinə dair” adlı məqaləsində ətraflı məlumat vermişdir. Diqqətəlayiq haldır ki, məqalə həm rus, həm də Azərbaycan dillərində çap olunmuşdu. O.Kriçinski “Qafqaz Respublikaları Şurası”nın fəaliyyətini tənzimləmək məqsədi ilə həmin dövrdə özünün hazırladığı 24 maddəlik nizamnamə layihəsini də adı çəkilən yazısına əlavə etmişdi. Yeri gəlmişkən, layihə ciddi dəyişik-

liyə uğramadan konfransın 22 aprel 1920-ci il tarixli iclasında yekdilliklə təsdiqlənmişdi.

Lakin tezliklə Cənubi Qafqaz respublikalarının dövlət müstəqilliyini itirməsi nəticəsində konfederasiya ideyası gündəmdən çıxmış və artıq siyasi mühacirət dairələrinin müzakirə obyektinə çevrilmişdi.

Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar Respublikası mühacir liderlərinin 1934-cü ilin avqustunda Brüsseldə Qafqazın milli müstəqillik mübarizəsini koordinasiya etmək məqsədi ilə Qafqaz Konfederasiyası Paktını imzaladıkları günlərdə O.Kriçinski yazırdı; “Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyəti tərəfindən Qafqaz Konfederasiyası ideyasının dəstəklənməsi üçün düz 14 il gözləmək lazım gəldi” (15, s.334). Müəllif ümid edirdi ki, “Qafqazın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalının acı nəticəsi azadlıqlarını əldə etmək və müstəqilliklərini qorumaq baxımından region xalqlarına bundan sonra Qafqaz Konfederasiyası ideyasının əhəmiyyətini daha yaxşı başa düşməyə imkan yaradacaqdır” (15, s.334)

Olgerd Kriçinski həyatının bir ilə yaxın dövrünü Azərbaycanda keçirmişdi. Qonşu Gürcüstanda da dəfələrlə olmuşdu. Onun fikrincə, Qafqazın siyasi və mədəni simasının formalaşmasında, regionun Avropaya yaxınlaşmasında bu iki ölkənin rolu mühüm idi. Başqa bir diqqətəlayiq cəhət müəllifin hələ 1918-1920-ci illərdə heç bir tərəddüdə yol vermədən Ermənistanın “böyük Qafqaz siyasətində” destruktiv mövqe tutması və Rusiya maraqlarının ifadəçisi kimi çıxış etməsini göstərməsində idi.

Qafqazla, özilliklə də Azərbaycanla Polşa arasındakı əlaqələr təkcə müasirliklə bağlı şəkildə deyil, tarixi aspektdə də həmişə O.Kriçinskinin diqqətini çəkirdi. O, bir qayda olaraq belə əlaqə faktlarının yanından sükutla keçmir, məsələni araşdırıb ona mövqe və münasibət bildirməyə çalışırdı.

“Tatar olduğu halda Polşanı ürəkdən sevirdi, əqidəli müsəlman olduğu halda xristian dininə hörmət və məhəbbətlə yanaşmağı bacarırdı, tatarların adət-ənənələrinə sıx bağlı olduğu halda, rus və Qərbi Avropa mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanırdı” (1,142)- oğlu Səlimin

bu sözləri həyatının müəyyən dövrü Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağlı olan, milli dövlətimizin qurulmasına və möhkəmlənməsinə layiqli töhfələrini verməyə çalışan Olqerd Kriçinski daha yaxşı tanımağa və qiymətləndirməyə kömək edir.

O, Bakıda bolşeviklərin əlindən xilas ola bilmişdi, lakin 1939-cu ildə sovet qoşunları keçmiş Vilnonu- müstəqil Litva dövlətinin paytaxtı Vilnüsü ələ keçirdikdən bir müddət sonra – 1941-ci ilin fevral ayında həbs edilmişdi (10,137). İşinin istintaqı bir ildən çox çəkmişdi. Antisovet fəaliyyəti ilə bağlı heç bir dəlil-sübut aşkara edilməsə də, SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Xüsusi müşavirəsinin qərarı ilə haqqında ölüm hökmü çıxarılmışdı. Hökm 1942-ci ilin iyununda Rusiyanın Qorki vilayətində yerinə yetirilmişdi.

Olqerd Kriçinski istintaq materiallarında onun Azərbaycan Cümhuriyyətindəki fəaliyyətinə də toxunulmuşdu. Müstəntiqin bütün təzyiqlər və basqılarına baxmayaraq məhbus bu dövlətin, yaxud onun liderlərinin üzərinə kölgə salacaq hər hansı etirafda bulunmamışdı.

Polşa tatarlarının sağlam milliyətçi düşüncəyə sahib təmsilçilərindən olan Olqerd Kriçinski Cümhuriyyətin çətin və məsuliyyətli zamanında milli dövlətçiliyimizə sədaqətlə xidmət etmişdi. Azərbaycandan uzaqda olduğu dövrdə də xalqımıza həqiqi məhəbbətini, onun nəcibliyinə, yaradıcı potensialına və gələcəyinə bəslədiyi böyük inam və etimad hissini bütün həyatı boyu ürəyində yaşatmışdılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Гулиев В. Польские татары в Азербайджане, Торун, 2010.
2. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, 1920.
3. Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce, Vilno, 1929.
4. Гришин Я.Я., Шарафутдинов Р.Д. На службе Родине, Казань, 2005.
5. Jedigar V. Zarus historii wojennej Tatarskiego Pulku Ulanow im. Mustafy Ahmatowicza, Warszawa, 1925.
6. Miskiewicz A. Tatarzy polscy. 1918-1939, Warszawa, 1991.
7. Chazbijewicz S. Ideologie muzulmanov –Tatarow polskich. 1918-1939, "Rocznik Tatarow Polskich", t.II, 1995.
8. Zajaczkowski A. Kryczynski Olgierd z przydomkiem Najman-Mirza. Polski Słownik Biograficzny, t. XV, Wroslaw-Warszawa-Krakow, 1970.
9. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика, Баку, 1998.
10. Усманова Д. Документы по истории польско-литовских татар из архивов Литвы. Следственное дело Ольгерда Найман Мирза Кричинского, «Гасырлар авазы», 2008, № 3.
11. Tyszkiewicz J. Z historii tatarow polskich 1794-1944, Pultusk, 2002.
12. Северный Кавказ - Şimali Kafkasya, 1935, № 14.
13. Горцы Кавказа, 1933, № 37.
14. Северный Кавказ - Şimali Kafkasya, 1935, № 9.
15. Из наследия политической эмиграции Азербайджане в Польше. Торун, 2010.

Summary

Vilayat Guliyev

Polish Tatars in the state administration of the Republic of Azerbaijan (1918-1920). Olgierd Krichinsky

Key words: *Republic of Azerbaijan, Polish Tatars, Krichinsky brothers, Crimean government, Polish Moslems, emigration press, articles about independent Azerbaijan*

The article covers the participation of Eastern Europe Turks – the Polish Tatars in the governance and sociopolitical life of Azerbaijan Democratic Republic (ADR), existing between 1918 and 1920. During that period more than 20 Polish Tatars served in the army, various ministries, and the education system of the Republic of Azerbaijan. They were brilliant examples of selfless service to the first Turkic Republic. Among them was Olgierd Nayman Mirza Krichinsky (1884-1942), the Deputy Minister of Justice in 1919-1920, who was involved in the formation of the new state legislation system. After his return to historical motherland due to the collapse of the Republic, O.Krichinsky did not cut off the relations with Azerbaijan. He used to meet and communicate with political emigrants in Istanbul and Warsaw. In the 1930s he published a number of articles about the short-term period of the Republic in the emigrant publications in Warsaw. Known as one of the distinguished representatives of the Polish Tatars, O.Krichinsky together with his younger brother, Leon Krichinsky, contributed to the collection of the tangible and spiritual heritage of his people, protection of national and religious values among the Polish Tatars as well as to the establishment of relations between Poland and the Islamic world.

Резюме

Виляят Гулиев

Польские татары в государственном управлении Азербайджанской Республики 1918-1920 гг. Ольгерд Кричинский

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, польские татары, братья Кричинские, Крымское правительство, польские мусульмане, эмигрантские издания, статьи о независимом Азербайджане*

В статье речь идет об участии в государственно-управленческой и общественно-политической жизни Азербайджанской Республики 1918-1920 гг. восточноевропейских турков - польских татар. Известно, что более 20-ти их представителей служили в национальной армии, работали в управленческом аппарате, в области просвещения и своей самоотверженной работой показали пример преданного служения идеям и идеалам Первой Республики. Одним из них был высококвалифицированный юрист, прокурор бакинской судебной палаты, а позднее товарищ (заместитель) министра юстиции Ольгерд Найман Мирза Кричинский (1884-1942). После падения Азербайджанской республики он вернулся на свою историческую родину – в Польшу. Однако до конца жизни не прекращал свои связи с представителями азербайджанской политической эмиграции, неоднократно встречался с ними в Стамбуле и Варшаве, в 1930 гг. выступал интересными статьями об Азербайджане. Как один из выдающихся сынов своего немногочисленного народа О. Кричинский вместе с младшим братом Л.Кричинским очень многое сделали для сохранения и изучения богатого культурного наследия польских татар, для воспитания национального и религиозного чувств, для сближения их с прогрессивным мусульманским миром.